

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال سوم، شماره‌ی دهم، زمستان ۱۳۹۰، صص ۱۵۶-۱۳۳

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات

علی محمد ولوی،* خدیجه سهراب‌زاده**

چکیده

این پژوهش به بررسی چگونگی رفتار اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته است. تعدد جنگ‌های دوران اقامت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه در مدینه و گزارش‌های تاریخی مربوط به آن، زمینه‌ی مناسبی برای بررسی میزان همراهی اصحاب و دسته‌بندی آن‌ها را فراهم کرده است. با توجه به این‌که عامل اقتصادی تأثیر شایان توجهی در عملکرد افراد دارد، در مقاله‌ی حاضر همبستگی میان این عامل و میزان همراهی اصحاب در غزوات مورد بررسی قرار گرفته است.

این تحقیق با روش کمی و مبتنی بر اسلوب فراوانی‌سنجی و سنخ‌شناسی انجام، و داده‌های تحقیق در قالب جداول و نمودارهایی ارائه شده است. بر این اساس با الهام از برخی الگوهای سنخ‌شناسی جدید، به بررسی فراوانی اصحاب در یکی از پنج سنخ همراه کامل، همراه حداکثری، نیمه همراه، همراه حداقلی و غیرهمراه پرداخته شده است.

بر اساس نتایج به دست آمده، رابطه‌ی معناداری میان میزان همراهی اصحاب در غزوات و وضعیت اقتصادی آن‌ها وجود دارد. بالاترین درصد میزان حضور افراد در سنخ‌های اول و دوم، مربوط به اقشار متوسط اقتصادی است و پس از آن اقشار بالای اقتصادی قرار دارند. اما در سنخ‌هایی که به عدم همراهی گرایش دارند، نسبت فراوانی میان اقشار بالای اقتصادی در مقایسه با دو دسته‌ی دیگر، افزایش چشمگیری دارد.

واژه‌های کلیدی: سنخ‌شناسی رفتاری، اطاعت‌پذیری از رسول خدا صلی‌الله‌علیه، مشارکت مؤثر و مشارکت غیر مؤثر، اقشار اقتصادی.

* استاد دانشگاه الزهرا (س). (v.am144@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (sohrabzade@gmail.com)

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۸/۱۵ - تاریخ تأیید: ۹۶/۱۱/۰۳

مقدمه^۱

پس از هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه به مدینه و تأسیس حکومت اسلامی در آن شهر، برای بقا و پیشرفت اسلام و ایستادگی آن در برابر شرک و توطئه‌ی مشرکان، امر «جهاد» به عنوان یکی از مهم‌ترین واجبات تشریح و حضور و همراهی در غزوات بر همه‌ی مسلمانان الزامی شد. کثرت جنگ‌ها و فعالیت‌های نظامی در آن دوران، سبب می‌شود تا غزوات به عنوان زمینه‌ای حساس جهت بررسی میزان همراهی اصحاب مورد توجه قرار گیرد. تحقیق حاضر در پی بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی اصحاب شاخص بر چگونگی مشارکت آنان در غزوات و ایجاد همبستگی میان این دو متغیر است. قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی الله علیه را نیکوترین الگو برای بشریت و سیره‌ی او را بهترین راه سعادت معرفی کرده است. تأکید این کتاب در فرمان‌بری مسلمانان از رسول خدا صلی الله علیه سبب تعیین این موضوع به عنوان مهم‌ترین شاخصه در بررسی چگونگی رفتار اصحاب شده است. افزون بر بحث اطاعت‌پذیری، کیفیت حضور اصحاب در فعالیت‌های نظامی و میزان فعالیت و مشارکت آنان در معرکه‌های جنگی، عامل دیگری در تعیین وضعیت همراهی آنان در غزوات در نظر گرفته شده است.

جامعه‌ی آماری ۱۲۴ نفره‌ی مورد بررسی در این تحقیق دربرگیرنده‌ی آن گروه از اصحابی است که در عصر پیامبر صلی الله علیه و یا بعد از آن، به نوعی از شاخصیت برخوردار بودند. نزدیکی به رسول خدا صلی الله علیه، اشتها، تأثیرگذاری (مثبت یا منفی) در فعالیت‌های نظامی و تحولات سیاسی جامعه، حضور مؤثر در عرصه‌های مختلف و... از عوامل مهم در تعیین صحابی شاخص در نظر گرفته شده است. بنابراین شخصیت‌های شاخص شرکت‌کننده در غزوات، اکثریت قاطع کسانی هستند که نقش فرهنگی، سیاسی و نظامی بارزی در جامعه ایفا کردند. با حضور برخی از زنان صحابه در غزوات و رود رویی مستقیم برخی از آنان با دشمن، به‌رغم عدم تکلیف جهاد بر زنان، همکاری‌های آنان در بسیاری موارد با

۱. لازم به ذکر است که این مقاله حاصل پژوهش گسترده‌ای است که امکان ارائه همه شواهد و مدارک پژوهش در این مقاله وجود ندارد. علاقه‌مندان می‌توانند جهت اطلاع بیشتر از شواهد و مدارک به نشانی زیر مراجعه کنند:

خدیجه سهراب‌زاده، «سنخ‌شناسی رفتاری صحابه‌ی شاخص حاضر در غزوات با تکیه بر الگوی سنخ‌شناختی قرآن»، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء(س)، ۱۳۸۹.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۵

شاخصه‌های مورد نظر قابلیت انطباق نیافته و از همین رو از نوع‌شناسی عملکرد زنان حاضر در غزوات صرف نظر شده است.

لازم به تأکید است که منظور از همراهی در این تحقیق، همراهی و مشارکت در غزوات است و هدف تحقیق، به هیچ وجه ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به رفتار اصحاب و کلیت آنان نیست؛ بلکه چنانچه پیشتر ذکر شد، به سبب این‌که بخش عمده‌ای از حیات اصحاب در کنار رسول خدا صلی‌الله‌علیه، به حضور آنان در غزوات سپری شد، در حد امکان کوشیده شده به مطالعه و عملکرد نظامی اصحاب و همراهی آنان در غزوات پرداخته شود.

این تحقیق با رویکرد توصیفی و با الگوبرداری از شیوه‌های سنخ‌شناسانه بر مبنای عملکرد اصحاب حاضر در غزوات، به دسته‌بندی آنان پرداخته است. سنخ‌شناسی از مباحثی است که امروزه مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته است؛ سنخ^۱ به طبقه‌ای از افراد گفته می‌شود که در چند صفت مهم؛ همانند و مشترکند و سنخ‌شناسی^۲ به معنای مطالعه و طبقه‌بندی منظم و نظام‌مند افراد براساس وجه مشترک آنان است.^۳ این شیوه که ریشه در نظام رده‌بندی^۴ زیست‌شناسان دارد، به عنوان یکی از راه‌های مطالعه‌ی روش‌مند در مطالعات اجتماعی، مورد توجه بسیاری از عالمان حوزه‌ی علوم اجتماعی است. وبر، دورکیم، پارسونز، مرتون، هانس گرت و سی. رایت میلز از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان معاصر در این امر می‌باشند؛ هر یک از آن‌ها بر اساس مبنا و چارچوب خاص و با ارائه‌ی شاخصه‌هایی به مطالعه‌ی گونه‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

وبر با ارائه‌ی یک مدل سنخ‌شناسانه از کنش‌های جهت‌دار انسان، آن را به چهار سنخ: کنش معطوف به ارزش، کنش معطوف به احساس، کنش معطوف به سنت و کنش معطوف به عقلانیت تقسیم کرده است.^۵ نوع‌شناسی مرتون، یک نوع‌شناسی از تعصب قومی است که از تقابل نگرش‌ها و رفتار نسبت به گروه‌های قومی ایجاد شده است. این نوع‌شناسی چهار نوع از اختلاط، تعصب و تبعیض را نشان می‌دهد: ۱- آزاداندیش و مساوات‌طلب در همه‌ی

1. Type

2. Typology/ Taxonomy

3. Abercrombie, S. Nicholas, s., Hill and B.S, Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London, p.433

4. Taxonomy

۵. ماکس وبر، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی نژاد و مصطفی عماد زاده، تهران: مولی، ص ۲۰.

شرایط ۲- آزاداندیش و مساوات طلب در شرایط مناسب ۳- غیر آزاداندیش و غیرمساوات طلب در موارد مناسب ۴- غیر آزاداندیش و غیرمساوات طلب در همهی شرایط و موارد.^۱

هانس گرت و سی. رایت میلز، دو عالم حوزه‌ی روانشناسی اجتماعی، در بحث جهت‌گیری کنترل‌های اجتماعی، چهار سنخ ارائه کرده‌اند. سنخ اول: سنخی است که هنجار معینی را تأیید می‌کند و در رفتار خویش نسبت به آن وفادار است. سنخ دوم: سنخی است که ظاهراً خود را با موازین تطبیق می‌دهد و در خلوت وجه مشترکی با آن‌ها ندارند. سنخ سوم: مبین سنخی است که در لفظ، پایبند قواعد است، اما در عمل از آن طفره می‌رود. سنخ چهارم: نه در قول و نه عمل پایبندی ندارد.^۲ سنخ‌شناسی در علم تاریخ به ویژه موضوعاتی که نیازمند تبیین است، در وهله‌ی اول باعث نوعی مهندسی اطلاعات و داده‌ها شده و آنگاه می‌تواند کمک بایسته‌ای به تحلیل داده‌ها و تبیین امر یا حادثه‌ی تاریخی کند. بررسی زندگی اصحاب با استفاده از این شیوه، سبب شناخت بهتر وضعیت آنان است.

لازم به توضیح است این رویکرد به وجه بارزی در سور مختلف قرآن مجید مطرح است، به نحوی که با ژرفانگری قابل تعمقی نسبت به سنخ‌شناسی مجموعه‌های مختلف و از جمله اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه اقدام شده است، اما با توجه به این‌که در سنخ‌شناسی قرآن، نیات افراد هم به عنوان عنصری محوری در نظر گرفته شده است، و از آنجا که امکان شواهد مربوط به این موضوع در تاریخ وجود ندارد، باید از ادبیاتی متفاوت از ادبیات قرآنی استفاده کرد. از این رو، با الهام از سنخ‌شناسی‌های دقیق قرآنی و بهره‌گیری از الگوهای مطرح امروز، الگوی جدیدی برای سنخ‌شناسی اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه ارائه شده است که براساس آن اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه بر مبنای چگونگی عملکرد آنها در غزوات، در ۵ سنخ: ۱- همراه کامل ۲- همراه حداکثری ۳- نیمه همراه ۴- همراه حداقلی ۵- غیرهمراه دسته‌بندی شده‌اند. هر یک از این سنخ‌ها، طیفی از صحابه را در برمی‌گیرد که از نظر

۱. چارلز گروترز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسای، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، صص ۱۴۷-۱۵۱.
 ۲. هانس گرت و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه، ص ۲۸۶.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۷

عملکرد تفاوت‌هایی میان آنها وجود دارد، اما براساس اشتراکاتی، در یک سنخ قرار داده شده‌اند. پس از بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌ها، به بررسی همبستگی میان میزان همراهی و متغیر وضعیت اقتصادی پرداخته می‌شود. اگر چه نتایج حاصل از این سنخ‌شناسی، در قالب اعداد و ارقام ارائه می‌گردد، اما تبیین و تحلیل این آمار، مبین حقایقی در حوزه مورد مطالعه خواهد بود. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که بسامد متغیر وضعیت اقتصادی در هریک از سنخ‌های مورد نظر چگونه است؟

بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌های مورد بررسی

در این بخش بر اساس نوع همراهی اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه در جنگ‌ها، به سنخ‌شناسی و دسته‌بندی آنها پرداخته و فراوانی آنان در این گونه‌ها مشخص می‌شود. قبل از انجام سنخ‌شناسی، ضرورت شاخصه‌گذاری هریک از سنخ‌ها بر مبنای گزارش‌های تاریخی مربوط به کیفیت حضور اصحاب در غزوات امری اجتناب‌ناپذیر است. در تعیین شاخصه‌های مربوط به هر سنخ با توجه به مراحل قبل، حین و بعد از جنگ، چنین محورهایی قابل طرح است:

الف) مسئولیت‌پذیری و اطاعت از فرماندهی: چنانچه پیشتر اشاره شد این موضوع، اصلی‌ترین شاخصه در تعیین میزان همراهی اصحاب در نظر گرفته شده است. اطاعت از رسول خدا صلی‌الله‌علیه در مقام فرمانده سپاه و نقش مهمی که این امر در پیروزی مسلمانان در برابر دشمن دارد، در هر سه مرحله‌ی جنگی قابل بررسی است. شجاعت و رشادت آنگاه که با روحیه‌ی تسلیم و فرمانبری فرد همراه شود، عاملی با اهمیت در همراهی با پیامبر صلی‌الله‌علیه تلقی می‌گردد.

ب) میزان حضور مؤثر در معرکه‌ی جنگ: این امر در پیروزی مسلمانان در مبارزه اهمیت بسیار دارد. روحیه‌ی جنگاوری و شهادت‌طلبی که بدون آن، امکان غلبه بر دشمن وجود ندارد و اقداماتی نظیر: کشتن، مجروح کردن یا جراحت دیدن، شهادت، انجام مأموریت‌های نظامی، نگهداری، تعقیب دشمن و... میزان حضور مؤثر فرد در جنگ را نشان می‌دهد.

ج) از دیگر عوامل مؤثر در تعیین همراهی و مشارکت اصحاب، پشتیبانی‌های مالی و تدارکاتی و به عبارت دیگر همکاری در تهیه‌ی ساز و برگ نظامی و تجهیز عده و عده‌ی سپاه، شامل مواردی مانند همراه بردن اسب، زره، شمشیر، کمک به تأمین نیروی انسانی و

اموری از این قبیل است. باید توجه داشت که در این دوره، حضور فرد در غزوات، مستلزم فراهم ساختن لوازم جنگی از سوی خود او بوده و در نتیجه هر رزمنده‌ای با شرکت در جنگ، به نحوی در تهیه‌ی عُدّه نیز مشارکت می‌کرد، اما به سبب پایین بودن سطح درآمد مسلمانان در آن دوران نسبت به دو شاخصه‌ی فوق از اهمیت کمتری برخوردار است. قبل از تعریف و معرفی مصادیقِ سنخ‌ها، باید اذعان داشت که به دلیل مشکلاتی نظیر فقدان اطلاعات جامع درباره‌ی صحابه و یا احیاناً کاستی در بررسی و مطالعه، دسته‌بندی‌های صورت گرفته شده از صحابه تا حد ممکن نشانگر نزدیک‌ترین وضعیت به فرد و نه قطعی‌ترین وضعیت وی بوده است. نکته‌ی دیگر آن که در رفتارشناسی اصحاب، آنچه حائز اهمیت است، نوع همراهی و نه مدت آن است. با این بیان، غزواتی مورد بررسی قرار می‌گیرد که فرد به صورت بالقوه امکان شرکت در آن را یافته بود. در ادامه به تعریف و معرفی مصادیق این سنخ‌ها پرداخته می‌شود.

۱) همراه کامل: به فردی اطلاق می‌شود که به‌طور کامل از فرمان‌های پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اطاعت کرده و در جنگ‌هایی که امکان حضور در آن‌ها برایش فراهم شده، مشارکت فعالی انجام داده باشد. ممکن است عواملی چون اعزام به مأموریت از جانب رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، فقر مالی و نیافتن ساز و برگ نظامی و سرپرستی از خانواده و... مانع حضور او در میدان جنگ شده باشد، اما این غیبت به معنای بی‌اعتنایی یا شانه خالی کردن از تکلیف جهاد تلقی نمی‌شود و در یک جمع‌بندی کلی باید گفت که حضور همراه کامل در جنگ‌ها در اکثر موارد، حضور فعالی بوده و به ندرت رفتاری همراه با انفعال یا سستی از وی گزارش شده است. با توجه به شاخصه‌های تعیین شده، چنین به نظر می‌رسد که ۳۴ نفر از جامعه‌ی آماری مورد بررسی، در زمره‌ی همراهان کامل قرار می‌گیرند که نام‌های آنان به این قرار است: ابودجانه، انس بن نضر بن مضمّم،^۱ حارث بن صمّه، حباب بن منذر، حمزه بن

۱. در بیعت انصار با رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آنان متعهد به دفاع از پیامبر بودند تا در صورت حمله‌ی دشمنان به مدینه از ایشان دفاع کنند و همراهی آنان در جهاد ابتدایی الزامی نبود؛ (ابن هشام، (بی‌تا)، *السیرة النبوة*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه، ص ۴۴۲)؛ انس و چند تن دیگر از انصار به این دلیل در بدر حضور نیافتند؛ (ابن عبدالبر، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، ج ۱، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجمیل، ص ۱۰۸؛ ذهبی، (۱۴۱۳)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، ج ۲، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، ص ۱۸۴) که این مسئله به عنوان عدم همراهی در نظر گرفته نشده است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۳۹

عبدالمطلب، خارجه بن زید خبیب بن عدی، خراش بن صمه، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن دثنه، سعد بن ربیع، سعد بن معاذ، سلمه بن اکوع، سهل بن حنیف، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن عباد، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن رواحه، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبیده بن حارث، علی بن ابی طالب علیه السلام، عمّار بن یاسر، مرثد بن ابی مرثد، محمد بن مسلمه، مخیریق، مصعب بن عمیر، معتب بن عبید، منذر بن عمرو، نوفل بن حارث.

۲) همراه حداکثری: به فردی گفته می‌شود که در برابر اوامر و دستوره‌های صریح و غیر صریح آن حضرت، فرمان‌بردار بوده و در صحنه‌های جنگی متعددی حضور یافته و نقش مؤثری ایفا کرده است، اما ضمن حضور و انجام وظایف متعدد در برخی موارد نه تنها مشارکت مؤثر و رشادت و دلاوری از او گزارش نشده، بلکه قرآینی مبنی بر سستی، فرار و یا غیبت وی از صحنه‌های جنگی وجود داشته است. بنابراین وجه تمایز عمده میان همراه کامل و حداکثری عمدتاً مربوط به میزان مشارکت آن دو در معرکه‌ی جنگ‌ها است.^۱ از مجموعه ۱۲۴ صحابی مورد بررسی در تحقیق حاضر، چنین به نظر می‌رسد که ۶۱ نفر در گون‌ی دوم یا همراه حداکثری قرار بگیرند که نام آن‌ها بدین قرار است: ابویوب انصاری، ابوردیه بن نیار، ابوبکر بن ابی قحافه، ابوذر غفاری،^۲ ابوسعید خدری، ابو مرثد بن کنانز،

۱. درباره‌ی دو تن از اعضای این سنخ، یعنی عبدالله بن جحش و اسامه بن زید گفتنی است که به سبب بروز پاره‌ای رفتارهای خودسرانه از آنان که در جای خود به آن اشاره خواهد شد، نمی‌توان رفتار آن دو صحابی را منطبق با شاخصه‌های همراه کامل دانست. ضمن آن‌که به سبب اطاعت‌پذیری و فرمانبری در سایر صحنه‌ها، نمی‌توان آنان را از مصادیق نیمه همراه و یا سایر سنخ‌ها نیز تلقی کرد. بنابراین از آنان در زمره‌ی همراهان حداکثری نام برده شده است.

۲. بر پایه‌ی روایات موثقی، ابوذر از جمله افراد مخلص و راست کردار رسول خدا صلی الله علیه و آله شناخته شده و همواره مورد تایید آن حضرت قرار گرفته است؛ (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵)، *الإصابة فی تمييز الصحابة*، ج ۷، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۱۰۸؛ بررسی رفتار نظامی ابوذر از مدت زمان حضور او در مدینه، به جز چند مورد نشان‌دهنده‌ی حضور برجسته و فعال او در صحنه‌های نظامی عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله نیست. بر اساس گزارش منابع، وی تنها در سه غزوه‌ی فتح مکه، حنین، تبوک و سریه‌ی کرز بن جابر حاضر شد؛ (البلاذری، ۱۴۱۷)، *انساب الأشراف*، ج ۱۱، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص ۱۵؛ واقدی، ۱۴۰۹)، *المغازی*، ج ۳، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی، ص ۸۹۶؛ ابن سعد، ۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، ج ۲، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلم، ص ۱۲۵؛ المقدسی، (بی تا)، *البدء و التاریخ*، ج ۵، بورسعید: مکتبه‌التقافه‌الدینیة،

ابوموسی اشعری، ابو عبیده بن جراح، ابو عبس بن جبر، ابوهیثم بن تیهان، ارقم بن ابی ارقم، اسامه بن زید،^۱ اسماء بن حارثه، اسید بن حضیر، انس بن مالک، بدیل بن ورقاء، بریده بن حصیب، بشیر بن سعد، بلال بن حارث، بلال بن رباح، ثابت بن اقرم، جابر بن عبدالله، جابر (جبر) بن عتیک، جبار بن صخر، حارثه بن نعمان، حرام بن ملحان، حذیفه بن یمان، خالد بن ابی بکیر، خباب بن ارت، خزیمه بن ثابت، خوات بن جبیر، زیاد بن لیبید، زید بن ثابت، سالم مولی ابو حذیفه، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سعید بن زید، سعد بن ابی وقاص، سعد بن زید اشهلی، سلمان فارسی، سلمه بن اسلم، سلیط بن قیس، شجاع بن وهب، صهیب بن سنان، طلحه بن عبیدالله، عبدالله بن مسعود، عبدالله بن جحش،^۲ عبدالله بن عبدالله بن ابی، عبدالله بن عمر، عکاشه بن محسن، عباد بن صامت، عتبه بن غزوان، عماره بن حزم، عویم بن ساعده، فروه بن عمرو، قتاده بن نعمان، قطبه بن عامر، قیس بن سکن، معاذ بن جبل، مقداد بن عمرو، نعیم بن مسعود.

۳) نیمه همراه: به فردی اطلاق می‌شود که در محور مسئولیت‌پذیری و فرمان‌بری از رسول خدا صلی‌الله‌علیه، در مقایسه با همراه کامل و حداکثری، از تواضع و تسلیم کمتری برخوردار

ص ۹۵؛ المغازی، ج ۲، ص ۶۳۷) با توجه به این‌که رفتار نظامی و مشارکت فرد در جنگ یکی از شاخصه‌های مهم در این تحقیق در نظر گرفته شده است، بر این اساس وی در زمره‌ی همراهان حداکثری قرار گرفته است. پیشتر مطرح شد که هدف از انجام این تحقیق، بررسی چگونگی مشارکت فرد در غزوات است. این توضیح همچنین درباره‌ی تنی چند از اصحاب با فضیلت پیامبر صلی‌الله‌علیه از جمله: بلال، سلمان فارسی، مقداد نیز صدق می‌کند که از تکرار آن خودداری می‌شود.

۱. درباره‌ی مشارکت نظامی اسامه باید گفت که وی با وجود صغر سن، پس از آنکه اجازه‌ی حضور در فعالیت‌های نظامی یافت، به خوبی در عرصه‌های جنگی مشارکت کرد، علت قرار گرفتن او در سنخ همراه حداکثری، به عملکرد او در سریه‌ی بشیر بن سعد به فدک مربوط است که او در آن سریه برخلاف نظر فرماندهی خود در کشتن نهیک بن مرداس، یکی از مشرکان، به تعقیب او رفت و با وجود گفتن شهادتین وی را به قتل رساند؛ این کار سبب ملامت از سوی رسول خدا صلی‌الله‌علیه و پشیمانی وی شد؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۲۴؛ السیره النبویه، ج ۲، ص ۶۲۲؛ الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۳۸۶) با وجود این مسئله نمی‌توان او را از همراهان کامل که همواره مطیع و فرمانبر رسول خدا صلی‌الله‌علیه، قرار داد.

۲. نحوه‌ی عملکرد او در سریه‌ی نخله که برخلاف دستور رسول خدا صلی‌الله‌علیه صورت گرفت و منجر به کشته شدن فردی در ماه حرام شد؛ (السیره النبویه، ج ۱، ص ۶۰۵؛ الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۱۰۲؛ انساب الأشراف، ج ۱، ص ۳۳۵) سبب می‌شود نتوان وی را به‌رغم مشارکت مؤثر در صحنه‌های جنگی، از مصادیق همراه کامل قرار داد.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۱

بوده و در مقابل اوامر صریح و غیرصریح رسول خدا صلی الله علیه ایستادگی کرده و یا اعتراض‌هایی از وی ضبط شده باشد. رفتارهای خودسرانه و بدون کسب اجازه از پیامبر صلی الله علیه، از دیگر شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه است. در محور رشادت و دلاوری نیز گفتنی است که گاهی همکاری‌های خوب و حتی رشادت بسیار برجسته در میدان‌های جنگی از این صحابی گزارش شده است، اما به سبب رعایت نشدن شاخصه‌ی اول، در یک برآیند کلی از مجموعه‌ی شاخصه‌های مورد بررسی، نمی‌توان عملکرد وی را متناسب با عملکرد همراه کامل و حداکثری دید.

با مطالعه‌ی رفتار مجموعه ۱۲۴ صحابی، چنین به دست آمد که شاخصه‌های رفتاری ۱۲ تن از آنان با مشخصات مطرح در این سنخ، شباهت دارد که در ادامه به معرفی آنان پرداخته می‌شود. ابوحنیفه بن عبته^۱، ابولبابه بن عبدالمنذر^۲، ابوهریره^۳، حاطب بن ابی بلتعنه^۴، حسان بن ثابت^۵، خالد بن ولید^۶

۱. صرف نظر از ذکر گزارش‌های مربوط به کیفیت مشارکت ابوحنیفه در جنگ‌ها، ایستادگی او در مقابل دستور پیامبر صلی الله علیه مبنی بر پرهیز از کشتن بنی‌هاشم در میدان بدر؛ (الطبری، ۱۳۸۷)، تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، ص ۴۵۰) سبب نیمه همراه تلقی شدن او شده است.

۲. موارد متعددی از نافرمانی و ایستادگی ابولبابه در مقابل دستورهای پیامبر صلی الله علیه وجود دارد که می‌توان به افشای مجازات بنی قریظه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۵۰۷) بی‌اعتنایی به درخواست پیامبر صلی الله علیه در بخشیدن خرمانی به یتیمی؛ (همان، ج ۱، ص ۲۸۱؛ ج ۲، ص ۵۰۵) و تخلف وی از حضور در تبوک اشاره کرد؛ (تاریخ الإسلام، ج ۲، ص ۶۵۱؛ محمدبن یوسف الصالحی الشامی، ۱۴۱۴)، سبیل الهدی و الرشاد فی سیرمخیر العباد، ج ۵، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۴۷۸).

۳. فعال نبودن او در غزوات و به ویژه فرار وی از میدان جنگ؛ (المغازی، ج ۲، ص ۷۶۵) سبب قرار گرفتن او در سنخ نیمه همراه شده است.

۴. نیمه همراه بودن حاطب بن ابی بلتعنه مربوط به رفتار او در ماجرای فاش ساختن تصمیم پیامبر در فتح مکه است؛ (همان، ص ۷۹۷)

۵. هیچ‌گونه سخن یا رفتاری مبنی بر نافرمانی حسان از رسول خدا صلی الله علیه گزارش نشده، اما به دلیل غلبه‌ی ترس بر وی که مانع حضور او در صحنه‌های جنگی می‌شد؛ (ابن قتیبه، ۱۹۹۲)، المعارف، تحقیق ثروت عکاشة، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ص ۳۱۲؛ المقریزی، ۱۴۲۰)، إمتاع الأسماع، ج ۶، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسسی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۱۷۳) نمی‌توان او را از مصادیق همراه کامل و حتی حداکثری قرار داد.

۶. روحیه‌ی نظامی و جنگاوری خالد بن ولید سبب واگذاری مسئولیت‌های نظامی بسیاری به وی در مدت زمان حضور در کنار رسول خدا صلی الله علیه شد، اما اقدام او در جریان بنی‌جدیمه، که به قتل عام اهالی

سعد بن عباد^۱، عبدالله بن ابی‌حدرد اسلمی^۲، عثمان بن عفان^۳، عمر بن خطاب^۴، عمرو بن امیه^۵، عمرو بن عاص^۶.

مسلمانان آن قبیله منجر و سبب ابراز انزجار رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شد؛ (تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۶۶؛ تاریخ الإسلام، ج ۲، صص ۵۶۸-۵۶۷) نشانه‌ی روشنی بر عدم پای بندی او به اجرای فرامین پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است و در نتیجه با مبنا قرار دادن چنین رفتاری او سنخیت بیشتری با نیمه همراه خواهد داشت.

۱. ضمن این‌که موارد متعددی از همکاری سعد در غزوات گزارش شده است، به سبب بروز رفتارهایی از جمله ابراز نارضایتی از نحوه‌ی تقسیم غنایم حنین و تردید در درستی رفتار پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در آنجا؛ (تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۹۳؛ إمتاع الأسماع، ج ۲، ص ۳۴) نمی‌توان وی را از مصادیق دو سنخ اول به شمار آورد.

۲. همکاری عبدالله بن ابی‌حدرد با خالد در کشتن اسیران جذیمه؛ (الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۱۱۲؛ ابن حبیب، بی‌تا)، المحبر، تحقیق ایلزه لیختن شتیتز، بیروت؛ دارالآفاق الجدیة، ص ۲۱۵؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۳، ص ۶۸) و بی‌اعتنایی به دستور فرمانده در غطفان، سبب نیمه همراه خواندن او شده است.

۳. حضور عثمان در غزوات با رشادت و دلاوری چندانی همراه نبود، نمونه‌هایی از سستی و یا فرار او از میدان‌های جنگی چون احد گزارش شده است؛ (المغازی، ج ۱، ص ۲۷۹؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ابن سید الناس، ۱۴۱۴)، عیون الأثر فی فنون المغازی و الشمانل و السیر، ج ۲، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت؛ دارالقلم، ص ۳۵؛ همچنین مواردی چون اصرار در شفاعت عبدالله بن سعد بن ابی‌سرح که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دستور کشته شدن او را صادر کرده بود؛ (المغازی، ج ۲، ص ۸۵۵) و بر زبان آوردن سخنانی در حنین که نشان از عدم تواضع و فروتنی او در برابر اقدام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در تقسیم غنایم آن میدان دارد؛ (همان، ۶۹۶؛ انساب الأشراف، ج ۹، ص ۳۸۷؛ إمتاع الأسماع، ج ۹، ص ۲۸۳)؛ با این وصف شاخصه‌های رفتاری عثمان با نیمه همراه سنخیت بیشتری دارد.

۴. برخی از شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه از جمله فرار از میدان جنگ از جمله در احد و حنین؛ (المغازی، ج ۱، صص ۲۹۵ و ۲۳۷؛ ج ۲، ص ۶۰۹؛ انساب الأشراف، ج ۱۰، ص ۳۰۰؛ المغازی، ج ۳، ص ۹۰۴) و نیز پاره‌ای گزارش‌ها در عدم تبعیت وی از دستورهای رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نظیر: سرباز زدن از دستور پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در جریان رفتن نزد قریش در حدیبیه؛ (همان، ج ۲، ص ۶۰۰؛ تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۶۳۱)؛ اعتراض به پیمان صلح حدیبیه؛ (المغازی، ج ۲، ص ۶۰۷)، درخواست از پسر سهیل بن عمرو در کشتن پدرش، بدون کسب اجازه از آن حضرت؛ (همان، ص ۶۰۹) سبب قرار گرفتن عمر بن خطاب در سنخ نیمه همراه شده است.

۵. عمرو بن امیه در بسیاری از جنگ‌ها حضور مؤثری از خود به نمایش گذاشت، اما رفتار خودسرانه‌ی او در قتل دو فرد بنی‌عامری که پیامدهای ناخوشی به بار آورد و مقدمه‌ای برای جنگ بنی‌نضیر شد؛ (همان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ السیره النبویه، ج ۲، ص ۱۸۶؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷)، البدایة و النهایة، ج ۴، بیروت، دارالفکر، ص ۷۴)؛ سبب شده تا وی از مصادیق نیمه همراه به شمار رود.

۶. به سبب وجود گزارش‌هایی مبنی بر انجام کارشکنی از جمله در ذات السلاسل علیه علی علیه‌السلام؛ (قطب راوندی، ۱۴۰۹)، الخرائج و الجرائح، ج ۱، قم، مدرسه امام مهدی، ص ۱۶۷؛ شیخ حسن دیلمی، ۱۴۱۲)،

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۳

۴) همراه حداقلی: این فرد در پایین ترین نقطه از محور همراهی با رسول خدا صلی الله علیه قرار دارد. جنبه های انفعالی یا غیر مؤثر رفتار او در غزوات، بر جنبه های مؤثر و فعال آن غالب است. همراه حداقلی به جز مواردی که بی تأثیر از روحیه ی جنگاوری و عصبیت قبیله ای وی نیست، رشادت و حمیتی در معرکه ایفا نمی کند. گاهی به سبب شهرت یا مقبولیت، مسئولیت هایی از جانب رسول خدا صلی الله علیه بر عهده ی او گذاشته و یا با دادن وام همکاری هایی از او گزارش شده است، اما در مجموع نمی توان همکاری او را همکاری مستمر و پیوسته دانست و یا رشادت و حمیت چندانی از او مشاهده کرد. ابوسفیان بن صخر، اقرع بن حابس، حویطب بن عبدالعزی، سهیل بن عمرو، صفوان بن امیه، عباس بن مرداس، عبدالله بن ابی ربیع، عیینه بن حصن، قزمان بن حارث و معاویه بن ابوسفیان در شمار همراهان حداقلی در این تحقیق قرار گرفته اند.

۵) غیرهمراه: غیرهمراه به شخصی اطلاق می شود که به بهانه های مختلف از حضور در میدان جنگ شانه خالی کرده باشد و به رغم آن که در برخی موارد گزارش هایی از حضور او در غزوات وجود دارد، اما عمده ی مشارکت غیرهمراه، به حضور فیزیکی او در میدان جنگ خلاصه می شود و نه تنها این فرد هیچ اقدام مؤثری انجام نداده، بلکه مواردی از کارشکنی و نافرمانی وی از دستورهای رسول خدا صلی الله علیه، شایعه افکنی و تضعیف روحیه ی مجاهدان ضبط شده است. از دیگر مختصات رفتاری غیرهمراه، امتناع از پرداخت زکات و صدقه و یا کمک به تجهیز سپاه با وجود تمکن مالی، بازداشتن انفاق کنندگان از انفاق و به سخره گرفتن آنان است. از میان صحابه ی مورد بررسی، ویژگی ۷ صحابی بر شاخصه های فوق منطبق شده است که اسامی آنان به این شرح می باشد: اوس بن قیظی، ثعلبه بن حاطب، جدبن قیس، زیدبن لصیت، عبدالله بن ابی، عبدالله بن نبتل، معتب بن قشیر. جدول و نموداری که در ادامه خواهد آمد، نشانگر فراوانی اصحاب در هر یک از سنخ های پنج گانه ی مورد بررسی است.

ارشاد القلوب *إلى الصواب*، ج ۲، قم: شریف رضی، ص ۲۴۷؛ نام او نیز در ردیف نیمه همراهان قرار گرفته است.

جدول شماره ۱- فراوانی اصحاب در هریک از گونه‌های مورد بررسی

سنگ	تعداد	درصد
همراه کامل	۳۴	۲۷.۴
همراه حداکثری	۶۱	۴۹.۲
نیمه همراه	۱۲	۹.۷
همراه حداقلی	۱۰	۸
غیرهمراه	۷	۵.۷
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات

تحقیق در امور مالی اصحاب به دلیل فقدان منابع مستقل در این باب، امری مشکل است و با مطالعه آثار متعدد، صرفاً می‌توان به کلیتی از وضعیت عمومی و سطح زندگی اصحاب و در اکثر موارد از طریق اطلاعات غیرمستقیم به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. با توجه به شرایط زمانی دوران مورد بررسی، از طریق شاخصه‌هایی چون ثروت، دارایی‌های منقول و غیرمنقول، نوع اشتغال و مواردی نظیر: میزان صدقات و کمک‌های مالی اصحاب تا حدودی به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. افزون بر این موارد، به سبب وابستگی و تأثیر متقابل پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد به یکدیگر، نسب و موقعیت فرد در قبیله نیز تا حدود زیادی در درک جایگاه اقتصادی آنان مؤثر است. نکته‌ی لازم به ذکر آن‌که در این پژوهش، وضعیت اقتصادی اصحاب در دوران قبل از بعثت رسول خدا صلی‌الله‌علیه به رسالت مبنای بررسی و مطالعه قرار گرفته است. بر اساس تقسیم‌بندی کلی، می‌توان اصحاب را از نظر اقتصادی در یکی از سه دسته‌ی: پایگاه بالای اقتصادی، پایگاه متوسط اقتصادی و پایگاه پایین اقتصادی قرار داد.

۱) اصحاب با پایگاه بالای اقتصادی:

حضور فرد در رده‌های بالای اجتماعی مانند زعامت و ریاست قبیله، اشتغال به مشاغلی مانند تجارت یا کشاورزی در سطح کلان که تجارت عمدتاً شغل متمولان مکه و بخصوص بزرگان قریش بود و کشاورزی هم در میان بزرگان انصار رواج داشت. نیز دارایی‌هایی چون املاک، زمین، چاربا، به ویژه اسب در سطح وسیع؛ کمک‌های مالی اصحاب به

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۵

صورت وام برای تهیهی ابراز و آلات جنگی یا تأمین نیروی انسانی از جمله اموری است که می‌تواند به عنوان شاخصه‌های توانمندی اقتصادی و بالابودن پایگاه بالای اقتصادی اصحاب در نظر گرفته شود. با توجه به موارد گفته شده افرادی که در ادامه به نام آن‌ها اشاره می‌شود، در زمره‌ی اصحاب با توان بالای اقتصادی قرار می‌گیرند: ابوسفیان بن حرب، ابولبابه بن عبدالمنذر، ابوهیثم بن تیهان، اسید بن حضیر، اقرع بن حابس، اوس بن قیطی، زیاد بن لبید، بدیل بن ورقاء، بریده بن حصیب، بلال بن حارث، ثعلبه بن حاطب،^۱ جد بن قیس، حارثه بن نعمان، حسان بن ثابت، حویطب بن عبدالعزی، خارجه بن زید، خالد بن ولید، خزیمه بن ثابت، زید بن لصیت، سعد بن ربیع، سعد بن عبادة، سعد بن معاذ، سلیط بن قیس، سهیل بن عمرو، صهیب بن سنان،^۲ عبادة بن صامت، عباس بن عبادة، عباس بن عبدالمطلب، عباس بن مرداس، عبدالله بن ابی بن سلول، عبدالله بن ابی ربیعة، عبدالله بن رواحة، عبدالله بن عبدالله بن ابی، عبدالله بن نبتل، عمرو بن عاص، عویم بن ساعدة، عیینة بن حصن، صفوان بن امیه، فروة بن عمرو، مخیریق، مصعب بن عمیر،^۳ معاویة بن ابوسفیان، منذر بن عمرو، نعیم بن مسعود، نوفل بن حارث.

۱. او از کسانی بود که با وجود دارایی و ثروت، از رسول خدا صلی الله علیه و آله درخواست مال کرد. پیامبر صلی الله علیه و آله به او مالی بخشید اما با درخواست دوباره‌ی وی، بر او خشم گرفت، و این می‌تواند نشانه‌ای بر بی‌نیازی و حتی بر خورداری او از توان مالی بالا باشد، چنانچه برخی از مورخان نیز اشاره کرده‌اند که ثعلبه با وجود ثروت، از دادن زکات به کارگزاران خودداری کرد؛ (کمال الدین دمیری، (۱۴۲۴)، *حیاء الحیوان الکبری*، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة، ص ۲۱۷).

۲. پدر یا عموی صهیب از طرف خسرو پرویز، فرماندار ابله بود که در اثر حمله‌ی رومی‌ها به آن ناحیه اسیر شد؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۱۷۰؛ ابن الأثیر، (۱۴۰۹)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، ج ۲، بیروت: دارالفکر، ص ۴۱۸)؛ برخی معتقدند صهیب در حالی که مال بسیاری با خود همراه داشت به مکه فرار کرد؛ (الاستیعاب، ج ۲، ص ۷۲۸) و به همین سبب هنگام مهاجرت به مدینه، قریش اموال او را به تصاحب در آوردند. بنا بر چنین شواهدی صهیب از پایگاه اقتصادی بالایی برخوردار بود.

۳. او قبل از پذیرش اسلام در خانواده‌ای اشرافی از قبیله‌ی قریش می‌زیست؛ اما با مسلمان شدنش از حمایت خانواده‌ی خود محروم شد و روزگار در تنگدستی گذراند؛ (*الطبقات الکبری*، ج ۳، ص ۸۶)؛ با ملاک قرار دادن زمان مسلمانی وی، می‌بایست او را از اقشار بالا محسوب کرد.

۲) اصحاب با وضعیت متوسط اقتصادی:

افرادی در این دسته قرار گرفته‌اند که با توجه به ساختار اجتماعی حجاز از موقعیت‌های سیاسی، مدیریتی و قبیله‌ای برخوردار نبودند. این افراد با توجه به شرایط زندگی دوره‌ی مورد بررسی، در حد امکان از عهده‌ی تهیه‌ی معاش خود و خانواده‌شان برآمدند؛ شواهدی چون داشتن وسیله‌ی حمل و نقل مانند اسب و شتر و در برخی موارد توان کمک مالی مختصر به دیگران یا تأمین لوازم و آلات جنگی تعداد معدودی از رزمندگان، انجام معاملات کوچک و نه چندان سود آور در سطح تجارت داخلی، می‌تواند به منزله‌ی برخورداری فرد از متوسط درآمد اقتصادی باشد. در مواردی که اطلاعات مستقیم یا غیرمستقیمی از وضعیت اقتصادی فرد به دست نیامد، نفس حضور فرد در میدان‌های کارزار که مستلزم تأمین لوازم جنگی مانند شمشیر، زره، تیر و کمان، اسب و شتر، و یا حتی لباس رزم توسط خود او بود، به منزله‌ی برخورداری نسبی او از امکانات اقتصادی تلقی شده است. ابوبرده بن نیار، ابوبکر بن ابی‌قحافه،^۱ ابوحدیفه بن عتبّه، ابوعبیده بن جراح، ارقم بن ابی ارقم، اسامه بن زید، بشیر بن سعد، جابر (جبر) بن عتیک، حاطب بن ابی بلتعنه، حباب بن منذر، حدیفه بن یمان، حمزه بن عبدالمطلب، خراش بن صمه، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن ثابت، سعد بن ابی وقاص، سعید بن زید، سلمه بن اسلم، طلحه بن عبیدالله، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن جحش، عبدالله بن عمر، عبیده بن

۱. درباره‌ی وضعیت مالی ابوبکر اغراق‌هایی در منابع صورت گرفته است. با بررسی متون چنین به دست می‌آید که او به پارچه‌فروشی در مکه اهتمام داشت؛ (المعارف، ص ۵۷۵) و همه‌ی منابع به تاجر بودن وی اذعان دارند؛ (از جمله تاریخ الأمم و الملوک، ج ۲، ص ۳۱۷؛ ابن‌الائیر، (۱۹۶۵)، الکامل فی‌التاریخ، ج ۲، بیروت: دارصادر، داریروت، ص ۵۹؛ تاریخ الإسلام، ج ۱، ص ۱۳۸)؛ با توجه به این که اعضای قبایل بر اساس موقعیت عشیره و طایفه‌ی خود در قبیله، اقدام به تجارت می‌کردند و بنی‌تیم از نسب چندان بالایی در روابط قبیله‌ای برخوردار نبود، بنابراین نمی‌توانست در تجارت نقش چندان پر رنگی ایفا کند؛ (فاطمه اروجلو، «بررسی سیاست راهبردی تسویه‌ی حضرت محمد صلی‌الله‌علیه»، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶، ص ۷۹)؛ ضمن آن‌که اسناد دیگری بر تنگی معیشت او در مدینه حکایت دارد که از آن جمله بیهقی بر گرسنگی و خروج او و عمر بن خطاب از منزل و رفتن نزد ابوهیثم بن تیهان برای رفع گرسنگی خود گزارش می‌دهد؛ (احمد بن حسین بیهقی، (۱۴۰۵)، دلائل النبوه و معرفة احوال صاحب الشریعه، ج ۱، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۳۶۰).

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۷

حارث، عتبۀ بن غزوان، عثمان بن عفان،^۱ علی بن ابی طالب علیه السلام، عکاشۀ بن محصن، عمارۀ بن حزم، عمر بن خطاب،^۲ عمرو بن امیۀ ضمری، قتادۀ بن نعمان، محمد بن مسلمه، معاذ بن جبل، معتب بن قشیر، مقداد بن اسود، انس بن نصر، جبار بن صخر، حرام بن ملحان، خالد بن بکیر، خبیب بن عدی، خوات بن جبیر، زید بن دثنۀ، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سلمۀ بن اکوع، شجاع بن وهب، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، قزمان بن حارث، قطبۀ بن عامر، قیس بن سکن، معتب بن عبید در عداد اصحابی هستند که بنا بر قراین و شواهد می توان آن‌ها را در این گروه اقتصادی قرار داد.

۳) اصحاب با پایگاه پایین اقتصادی:

این افراد از پایین ترین سطح درآمد برخوردار بودند و به سختی توان امرار معاش و حضور در صحنه های جنگی و تهیه ی لوازم مربوط به آن را داشتند و از این رو در مواقعی از غنایم و صدقات، اموالی برای آنان منظور می شد. اهل صغه،^۳ برخی از افرادی که به حلف افراد ثروتمند در می آمدند، بردگان و برخی از موالی که به دلیل نداشتن پایگاه بالای اجتماعی توان انجام فعالیت اقتصادی نداشتند. همچنین وجود روایت یا روایاتی از خود صحابی درباره ی فقر و ناداری اش و یا نزول آیه در این خصوص، همگی در یافتن مصادیق این قشر مورد توجه قرار گرفته است. فهرست نام آنان بدین شرح می باشد: ابویوب انصاری، ابودجانۀ، ابوذر غفاری، ابوسعید خدری، ابوعیس بن جبر، ابو مرثد بن کناز، ابوموسی اشعری، ابوهریره، اسماء بن حارثۀ، انس بن مالک، بلال بن رباح، ثابت بن اقرم،

۱. درباره ی ثروت و دارایی عثمان نیز اغراق های بسیاری صورت گرفته است که از آن جمله می توان به کمک ده هزار دیناری او در تجهیز سپاه اشاره کرد؛ (الحیاء الحيوان، ج ۱، ص ۸۲)؛ تاریخ نگاران شغل او را در جاهلیت پارچه فروشی ذکر کرده اند؛ (همان، ص ۲۷۸)؛ و برخی از اشتغال او به تجارت نیز سخن گفته اند؛ (الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۴۴؛ سبل الهدی، ج ۱۱، ص ۱۳۹)؛ اما درباره ی نوع کالاهای مورد معامله ی او یا سفرش با کاروان های تجاری به نقاط مختلف هیچ گزارشی موجود نیست. ضمن آن که نام او در ردیف بازرگانان بزرگ قریش نیز برده نشده است.

۲. عمر بن خطاب در دوران جاهلی به خرید و فروش اشتغال داشت؛ (حیاء الحيوان، ج ۱، ص ۲۷۸) و خود نقش مستقلی در تجارت نداشت. بنا بر روایت بیهقی که در بالا به آن اشاره شد، نمی توان او را از اصحاب دارای وضعیت اقتصادی بالا نام برد.

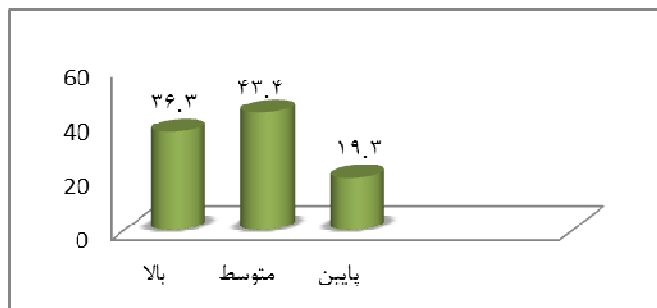
۳. برای دیدن اسامی آنان نک: (الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۹۶؛ هجویری، ۱۳۸۷ش)، کشف المحجوب، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش، صص ۱۲۱-۱۲۰).

جابر بن عبدالله، حارث بن صمّه، خباب بن ارت، سالم مولى ابو حذیفه، سعد بن زید اشهلی، سلمان فارسی، سهل بن حنیف، عبدالله بن ابی حدره، عبدالله بن عمرو بن حرام، عبدالله بن مسعود، عمار بن یاسر، مرثد بن ابی مرثد.
از بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب در هر یک از سه دسته‌ی مورد نظر چنین جدولی به دست می‌آید.

جدول شماره ۲- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

وضعیت اقتصادی اصحاب	تعداد	درصد
وضعیت بالای اقتصادی	۴۵	۳۶.۳
وضعیت متوسط اقتصادی	۵۵	۴۳.۴
وضعیت پایین اقتصادی	۲۴	۱۹.۳
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

نمودار شماره ۱- وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

بر اساس نمودار فوق، چنین به نظر می‌رسد که اقبال متوسط اقتصادی ۴۳.۴ درصد، اقبال بالا ۳۶.۳ درصد، و سپس اقبال کم درآمد، ۱۹.۳ درصد از مجموع اصحاب شاخص در غزوات را تشکیل دادند. بنابراین از میان گروه‌های اقتصادی سه گانه‌ی حاضر در غزوات، غلبه با اقبال متوسط است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۴۹

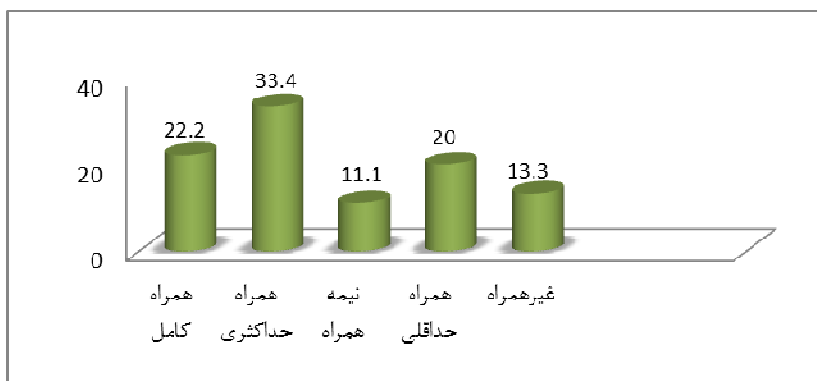
همبستگی سنجی و بررسی داده‌ها

وضعیت همراهی در هریک از سه گروه اقتصادی به شرح داده‌های منفکی در جدول زیر است.

جدول شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت اقتصادی

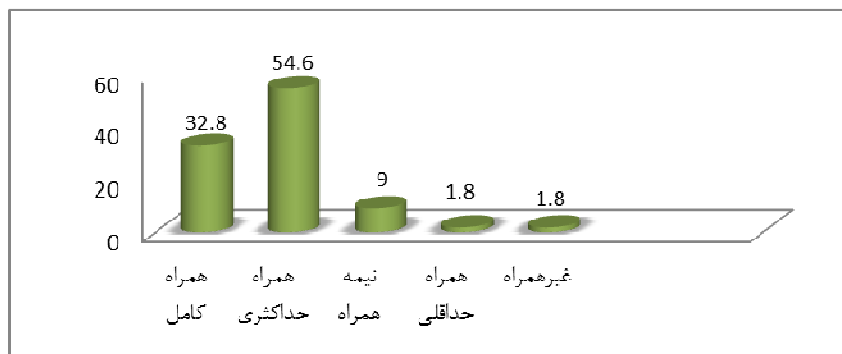
وضعیت اقتصادی	همراه کامل		همراه حداکثری		نیمه همراه		همراه حداقلی		غیرهمراه		مجموع گروه‌های اقتصادی
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
وضعیت بالای اقتصادی	۱۰	۲۲.۲	۱۵	۳۳.۴	۵	۱۱.۱	۹	۲۰	۶	۱۳.۳	۴۵
وضعیت متوسط اقتصادی	۱۸	۳۲.۸	۳۰	۵۴.۶	۵	۹	۱	۱.۸	۱	۱.۸	۵۵
وضعیت پایین اقتصادی	۶	۲۵	۱۶	۶۶.۶	۲	۸.۴	۰	۰	۰	۰	۲۴

نمودار شماره ۲- همبستگی میزان همراهی اصحاب و وضعیت بالای اقتصادی

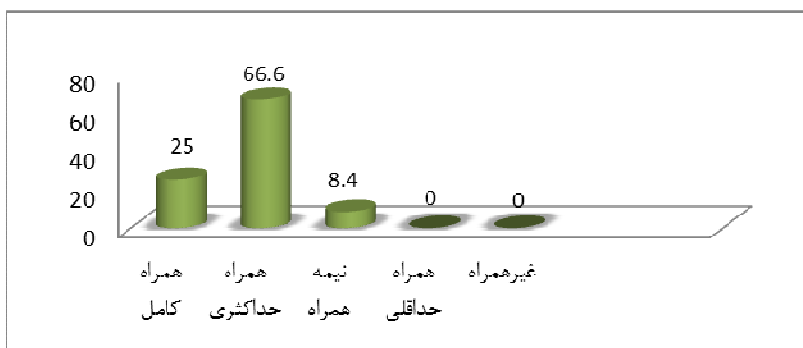
براساس داده‌های نمودار فوق، ۳۳.۴ درصد از اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی در سنخ همراه حداکثری، ۲۲.۲ درصد از این دسته در سنخ همراه کامل، ۲۰ درصد در سنخ همراه حداقلی، ۱۳.۳ درصد در سنخ غیرهمراه و ۱۱.۱ درصد در سنخ نیمه همراه قرار دارند. بنابراین در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی غلبه با همراهان حداکثری است.

نمودار شماره ۳- همبستگی میزان همراهی و وضعیت متوسط اقتصادی

نتایج نشان می‌دهد که ۵۴.۶ درصد از اصحاب دارای وضعیت متوسط اقتصادی همراهی حداکثری داشتند، همچنین از این گروه ۳۲.۸ درصد، همراهی کامل، ۹ درصد همراهی نیمه و به میزانی یکسان یعنی حدود ۱.۸ درصد همراهی حداقلی و یا عدم همراهی داشته‌اند.

نمودار شماره ۴- همبستگی سنجی میزان همراهی و وضعیت پایین اقتصادی

همچنین آمارها بیانگر این واقعیت است که ۶۶.۶ درصد از فراوانی اصحاب دارای وضعیت پایین اقتصادی مربوط به همراهان حداکثری و پس از آن ۲۵ درصد مربوط به همراهان کامل است و ۸.۴ درصد از این قشر از مصادیق نیمه همراه تلقی شده‌اند. هیچ درصدی از فراوانی این قشر به همراه حداقلی و غیرهمراه اختصاص نیافته است. در یک جمع‌بندی می‌توان چنین گفت که مجموع دو سنخ همراه کامل و حداکثری که به همراهی با پیامبر صلی‌الله‌علیه‌گرایش بیشتری داشتند، در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی، ۵۵.۶

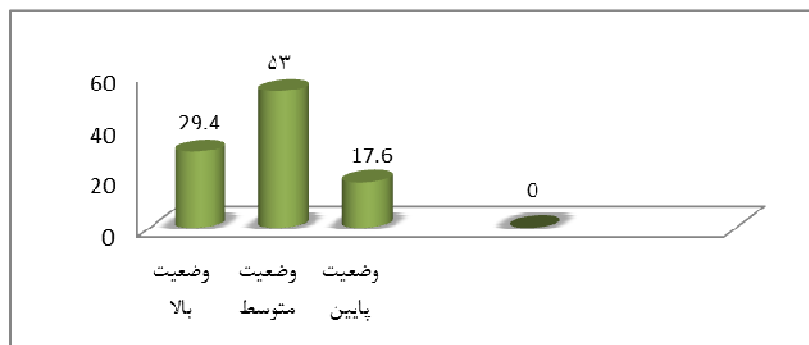
تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۱

درصد، در اقبال میان حد ۸۷.۴ درصد و در اقبال پایین ۹۱.۶ درصد است. بنابراین اصحاب با وضعیت پایین اقتصادی، گرایش بیشتری به همراهی با رسول خدا ﷺ داشتند. در ادامه‌ی بحث به بررسی رابطه‌ی میان میزان همراهی افراد در غزوات و ارتباط آن با وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته خواهد شد.

جدول شماره ۴- همبستگی سنجی وضعیت اقتصادی و میزان همراهی اصحاب در هریک از سنخ‌ها

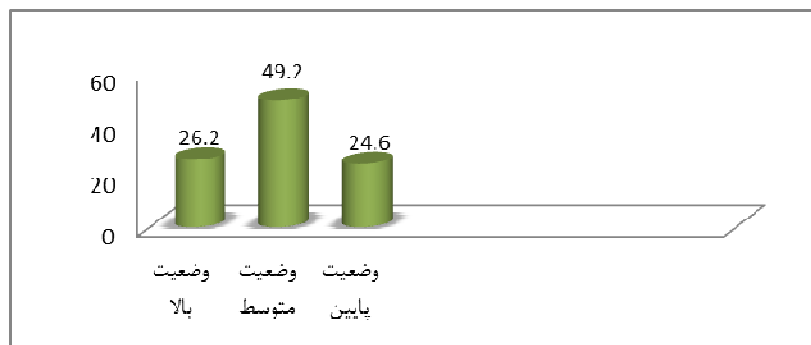
وضعیت اقتصادی		وضعیت بالای اقتصادی		وضعیت متوسط اقتصادی		وضعیت پایین اقتصادی		مجموع همراهان
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۱۰	۲۹.۴	۱۸	۵۳	۶	۱۷.۶	۳۴	۲۷.۴	همراه کامل
۱۵	۲۴.۶	۳۰	۴۹.۲	۱۶	۲۶.۲	۶۱	۴۹.۱	همراه حداکثری
۵	۴۱.۷	۵	۴۱.۷	۲	۱۶.۶	۱۲	۹.۶	نیمه همراه
۹	۹۰	۱	۱۰	۰	۰	۱۰	۸	همراه حداقلی
۶	۸۵.۷	۱	۱۴.۳	۰	۰	۷	۵.۶	غیر همراه

نمودار شماره ۵- همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ اول

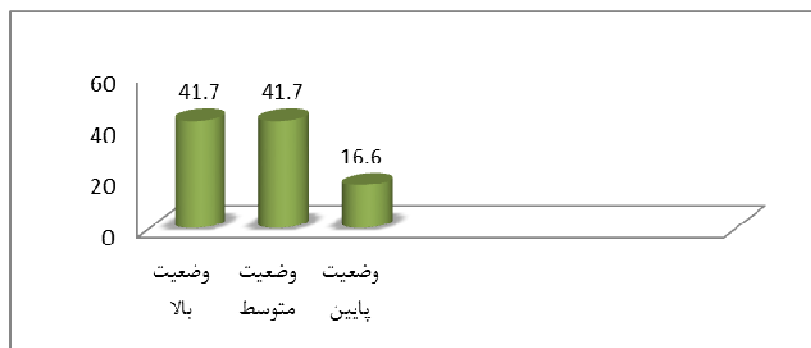
بر اساس نمودار فوق، ۲۹.۴ درصد از همراهان کامل از وضعیت بالای اقتصادی و ۵۳ درصد از وضعیت متوسط برخوردار و ۱۷.۶ درصد دارای وضعیت پایین اقتصادی بودند.

نمودار شماره ۶ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ دوم

۲۶.۲ درصد از همراهان حداکثری از وضعیت بالا، ۴۹.۲ درصد از وضعیت متوسط و ۲۴.۶ درصد از وضعیت پایین درآمدی برخوردار بودند. بنابراین در این سنخ نیز غلبه با اقبال متوسط اقتصادی است.

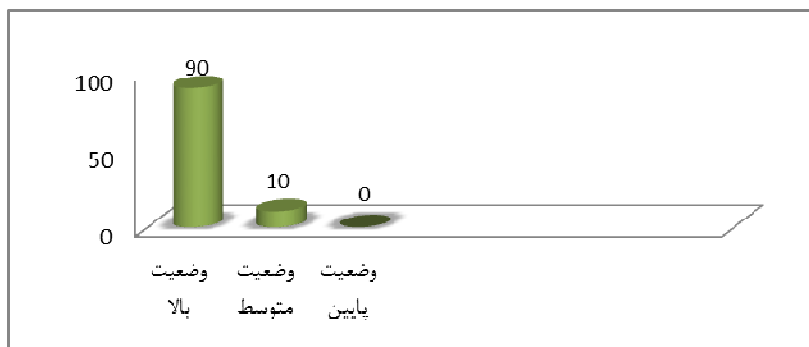
نمودار شماره ۷ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ سوم

نمودار فوق نشان می‌دهد که ۴۱.۷ درصد از نیمه همراهان از وضعیت بالا و به همان میزان از وضعیت متوسط و ۱۶.۶ درصد از وضعیت پایین برخوردار بودند.

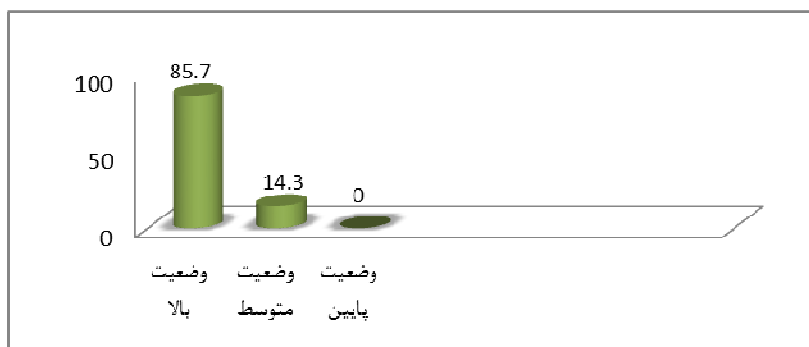
تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۳

نمودار شماره ۸ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ چهارم

چنانچه مشاهده می‌گردد، تغییر فاحشی میان نمودار فوق و نمودارهای قبلی پدیدار است. ۹۰ درصد از همراهان حداقلی به اقشار بالای اقتصادی و تنها ۱۰ درصد از آنان به اقشار متوسط مربوط است و هیچ درصدی از فراوانی به وضعیت پایین اختصاص نیافته است.

نمودار شماره ۹ - همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ پنجم

در نمودار فوق نیز روند کاهش همراهی در میان قشر بالای اقتصادی به خوبی نمایش داده شده است. ۸۵.۷ درصد از مجموع غیرهمراهان دارای وضعیت اقتصادی بالا بودند، در حالی که تنها ۱۴.۳ درصد از آنان دارای وضعیت اقتصادی متوسط بودند و هیچ یک از اصحاب متعلق به قشر پایین اقتصادی در سنخ غیرهمراه قرار نگرفته‌اند.

نتیجه

براساس آمارها و ارقام ذکر شده چنین به نظر می‌رسد که رابطه‌ی معناداری میان نوع یا میزان همراهی و وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات وجود دارد؛ در میان قشر بالای اقتصادی، حرکت به سمت عدم همراهی است و بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ اول به پنجم رو به افزایش است. با توجه به بالا بودن میزان حضور قشر میانی در غزوات و قرار گرفتن بخش عمده‌ی بار مسئولیت جهاد بر دوش آنان، تراکم جمعیت اصحاب در سنخ‌های اول که به همراهی گرایش بیشتری دارند، در مقایسه با سنخ‌های آخر، بیشتر است و به عبارت دیگر بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ‌های اول به سنخ‌های آخر رو به کاهش است. درباره‌ی قشر پایین اقتصادی چنین حاصل شد که به‌رغم محدودیت این گروه در فراهم آوردن امکانات و لوازم جنگی و حضور در جنگ، تمایل به همراهی میان آنان بیشتر از عدم همراهی است و به تسامح می‌توان گفت که بسامد فراوانی در این قشر نیز از سنخ اول به سنخ پنجم رو به کاهش است.

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات ۱۵۵

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم

کتابها و مقالات:

- ابن الاثیر، عزالدین أبو الحسن علی بن محمد، (۱۹۶۵)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر، داربیروت.
- _____، (۱۴۰۹)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت: دارالفکر.
- ابن حبیب، ابوجعفر محمد، (بی تا)، *المحبر*، تحقیق ایلزه لیختن شتینتر، بیروت: دارالآفاق الجدیده.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (۱۴۱۵)، *الإصابة فی تمییز الصحابة*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علیمحمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن سعد، محمد، (۱۴۱۰)، *الطبقات الكبرى*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلم.
- ابن سیدالناس، أبو الفتح محمد، (۱۴۱۴)، *عیون الأثر فی فنون المغازی و الشمائل و السیر*، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت: دارالقلم.
- ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق علیمحمد البجاوی، بیروت: دارالجیل.
- ابن قتیبه، ابو محمد عبدالله بن مسلم، (۱۹۹۲)، *المعارف*، تحقیق ثروت عکاشه، القاہرہ: الہیئۃ المصریہ العامہ للکتاب.
- ابن کنیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۰۷)، *البداية و النہایة*، بیروت: دارالفکر.
- ابن ہشام، ابو محمد عبدالملک، (بی تا)، *السیرة النبوة*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفة.
- اروجلو، فاطمه، «بررسی سیاست راهبردی تسویہی حضرت محمد صلی الله علیه»، به راهنمای علیمحمد ولوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶.
- البلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، (۱۴۱۷)، *أنساب الأشراف (کتاب جمل)*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، (۱۴۰۵)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة*، تحقیق عبدالمعطی قلجی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دمیری، کمال الدین، (۱۴۲۴)، *حیة الحیوان الكبرى*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دلمی، شیخ حسن، (۱۴۱۲)، *إرشاد القلوب إلی الصواب*، قم: شریف رضی.
- ذہبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۴۱۳)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاہیر و الأعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- راوندی، قطب، (۱۴۰۹)، *الخرائج و الجرائح*، قم: مدرسه امام مهدی.
- الصالحی الشامی، محمد بن یوسف، (۱۴۱۴)، *سبل الہدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۱۵۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۱۰

- الطبری، أبو جعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم والملوک*، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث.
- گروثرز، چارلز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- گرث، هانس و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان‌شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه.
- المقدسی، مطهر بن طاهر، (بی تا)، *البدء و التاریخ*، بورسعيد: مكتبة الثقافة الدينية.
- المقریزی، تقی‌الدین أحمد بن علی، (۱۴۲۰)، *إمتاع الأسماع*، تحقیق محمد عبد الحمید النمیسسی، بیروت: دارالکتب العلمية.
- واقدی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی.
- وبر، ماکس، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی‌نژاد و مصطفی عمادزاده، تهران: مولی.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان، (۱۳۸۷)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.

منابع لاتین:

-Abercrombie, S. Nicholas, S. Hill and B. S. Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London: third edition.